

УДК 82. (091).

КБТ 83.3(0) 4

<http://dx.doi.org/10.29228/metafizika.22>

*Səadət QARAYEVA**
(Azərbaycan)

*AMEA, Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutu*

Məhsəti və Xəyyamın müqayisəli təhlili

Xülasə

Məqalədə əsasən Məhsəti Gəncəvi və Ömər Xəyyam yaradıcılığını müqayisəli təhlil edərək onların müxtəlif mövzulara, əsasən də hər iki şairin dövrən və istedad bərişməzliyinin poetik təsviri, yəni insan şəxsiyyətinə verilən dəyəərə olan münasibətləri; dini, mistik ruhla bağlı olan fikirləri, dinin neqativ tərəflərinə qarşı mübarizə əzmləri; cəmiyyətdə baş verən ədalətsizliklərlə; sevgi, kamilləşmə ilə bağlı düşüncələri, duyğuları öz əksini taparaq onların bu mövzulara baxış açısını, hansı nöqtəyə nəzərdən yanaşmalarını göstərməyə çalışdıq.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək istərdik ki, hər iki şairin ədəbi irsi dünya, həyat, bəşər, insan münasibətləri haqqında poetik hekayələr toplusu kimi dəyərləndirilir. Məhz bu səbəbdən yaşadıkları dövr, onun daxilindəki sosial çırpıntılar, günün ağıl-qaralı hadisələri, insan təbiətinin gözəl və eybəcər tərəfləri hər iki şairin qələmindən yan keçməmişdir. Şərq ədəbiyyatında ən qüdrətli rübai ustası kimi şöhrətlənmiş Məhsəti Gəncəvi rübai janrında Ömər Xəyyam məktəbinin nümayəndəsi hesab edildiyindən bəzi mövzularda hər ikisinin oxşar yanaşmalarına da rast gəlmək mümkündür.

Gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, həm Ömər Xəyyam, həm də Məhsəti

* AMEA, Rəyasət Heyəti aparatı, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun dissertantı.
qarayeva.seadet@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0003-0886-4818>

Gəncəvi rübailərində əsasən insan, onun gözəlliyi, arzu və istəkləri, dövrün çatışmazlıqları, qadın hüquqsuzluğu ön plana çəkilərək işıqlandırılmışdır və hər iki şairin dünyagörüşündən, sosial ziddiyyətlərə qarşı mübarizəsindən söz açmaqda sanki o dövrün ümumi ovqatından, ziyalısının inqilabi ruhundan danışmış olduq.

Açar sözlər: rübai, qadın hüquqsuzluğu, mübariz ruh, ədalətsizlik, dövrün çatışmazlıqları

Giriş

Farsdilli poeziyada rübainin yaradıcıları hesab olunan, janrın iki böyük rübai ustaları Xəyyam və Məhsəti barədə M.S.Ordubadı yazırdı: "Məhsəti Gəncəvi Ömər Xəyyam ilə yanaşı öz rübai məktəbini yaratmış, dünya lirik şeir dəftərinə öz imzasını qoymuşdur". (Metodik vasitə 2013: 15) Doğrudur, həm Məhsəti Gəncəvi, həm də Ömər Xəyyamın rübai janrının inkişafındakı tövhələri danılmazdır.

Rübai janrında böyük zirvələri fəth etmiş Xəyyam və Məhsəti hər ikisi eyni əsrin adamları olmuş, onların ucaldığı rübai yüksəkliyini sonralar fəth etmək haradasa mümkünsüz olmuşdur. Bu dördlüklər XII yüzillikdə yaransa da, bu gün də asanlıqla başa düşülür və günün aktual problemləri ilə səsləşir. Bu cəhət Xəyyam, Məhsəti kimi dünyagörüşlərinin işıqlı, gələcəyi görə bilmə qabiliyyətinə malik və zəmanəsini qabaqlayan gücə sahib olmalarına bir işarədir.

Zaman ilə istedad bərişməzliyinin poetik təsviri

Azərbaycan intibahının ən qabaqcıl nümayəndələrindən olan Məhsəti şeirlərində sanki Xəyyam ruhu duyulur, sanki şairənin fəlsəfi düşüncələri Xəyyam tərzində qələmə alınmış. Yan Ripka bu barədə yazırdı: "Çox azadfikirlilər Xəyyam adı altında səfərə çıxan rübailəri ilə ürəkləri boşaltdılar". (Hüseynov 2013: 353). Məhsəti də məhz belə şairlərdən idi.

Məqalədə əsasən Məhsəti Gəncəvi və Ömər Xəyyam yaradıcılığını müqayisəli təhlil edərək onların müxtəlif mövzulara baxış açısını, hansı nöqtəyi-nəzərdən yanaşmalarını göstərməyə çalışacağıq.

Təhlil zamanı müşahidə etdiyimiz əsas məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Xəyyamdan fərqli olaraq Məhsəti yaradıcılığında mübariz ideyalar daha gur, daha

üsyankar təsir bağışlayır. Dövrədən şikayət, zamanla istedad sahibi arasındakı ziddiyətlər hər ikisinin daddığı, yaşadığı və kədərləndiyi bir dərd olmuşdur. Xəyyam bu fikrə münasibətini belə ifadə edirdi: "Biz hikmət sahiblərinin məhvinin şahidi oluruq. İndi onların sayı az, cəfaları isə sonsuzdur. Taleyin dönüklüyü onlara bu zəmanədə özlərini elmlərinin kamilləşdirilməsi və dərinləşməsinə həsr etməyə mane olur. İndi zahirən alim görünənlərin çoxu həqiqətə yalan donu geyindirir, elmdə riyakarlıq çərçivəsindən kənara çıxmır, özlərini bilən kimi göstərirlər. Malik olduqları bilikdən alçaq məqsədlər üçün istifadə edirlər. Həqiqət axtaran, düzlük sevən, lovğalıq və aldatmanı rədd edən ləyaqətli bir adama rast gəldikdə isə onu ədavət və istehza ilə qarşılayırlar!" (Hüseynov 2013: 220)

Özünü "hikmət dünyasından uçmuş bir qızılquş" adlandıran Xəyyam özünün zəkaca çoxlarından üstün olduğunu anlayır, ona gərəyincə qiymət verənlərə rast gəlməyəndə kədərə qapılır və açıq küskünlüyünün ifadə olunduğu aşağıdakı rübaidə şair gileyini dilə gətirirdi. Şeirinin son misrasında qeyd etdiyi kimi "gəldiyim qapıdanca çıxıb getdim" deyərək şair maddi dünyadan ilahi aləmi daha üstün tutaraq sanki real deyil, şairin daha çox mistik ruh halının şahidi olur.

Bazi bovədəm pəride əz aləm-e raz,
Ta bu ke rəsəm mən ze neşibi be fəraz.
İncə çö nəyaftəm kəsi məhrəm-e raz,
Zan dər ke dər amədəm berun rəftəm baz.

Sirlər aləmindən uçub gəlmiş bir şahin idim,
Alçaqlıqdan ucalığa yetməyə ümid edirdim.
Burada sirmə məhrəm olan bir kimsəni tapa bilmədim,
(Ona görə də) gəldiyim qapıdanca çıxıb getdim. (Hüseynov 2013: 220)

Məhsətidə də dövrən və istedad bəzişməzliyinin poetik təsviri öz əksini tapmışdır. Şairə də ona gərəyincə qiymət verilməməsindən, şahların eys-ışrət məclisində çaldığı musiqidən, şənlik əsiri olan əllərini əslində dəriyə deyil, qızıla bürünməsi gərəkdüyündən bəhs edərək yazırdı:

Şahan çö be ruz-e bəzm sağər girənd,

Bər yad-e səma vo çənk-e çəkər girənd.
Dəst-e çə məni ke paybənd-e tərəbəst
Dər xam nəgirənd ke dər zər girənd.

Şahlar eyş-işrət günündə sağər götürəndə
Bəndənin – mənim musiqim və çəngim xatirinə götürərlər.
Mənim şənlik əsiri olan əllərimi
Dəriyə yox, qızıla tutmaq gərəkdir. (Hüseynov 1989: 137)

Xəyyamın mübariz ruhu bəzən onun qarşısına sıxıntılar da çıxarır, şair bu zaman bədbinləşir və bu bədbin əhvali-ruhiyyə rübailərində öz əksini tapır. Xəyyam bəzən o dərəcədə ümitsizləşir ki, hətta dünyaya gəldiyinə belə peşman olduğunu qeyd edirdi: bir halda ki, əql sahibinə qiymət verilməyəcəkmış, elə əbləh olmaq hamısından yaxşıymış deyə narahatlığını dilə gətirirdi:

Anan ke be kar-e əql dər mikuşənd
Heyhat ke comle qav-e nər miduşənd
An beh ke lebas-e əbləhi dər puşənd
Kemruz be əql tərre minəforuşənd.

O kimsələr ki ağıl yolunda çalışırlar,
Öküzü sağaraq süd əldə etmək istəyən qafilə bənzərlər.
Daha yaxşı olardı ki, əbləhlik libası geyinəydilər,
Bu gün ağıla bir ovuc ot belə satmırlar. (Hüseynov 2013: 223-224)

Məhsətidə də bezgin, küskün notlar müşahidə olunur. Bəzən onun da nəzərində dünya bir saman çöpündən belə dəyərsiz və qiymətsiz olur.

Xarabatdan çıxan bir ay ucaldı,
Fələkin damında bir çadır saldı,
Qəflətən ucaldı hatifdən bir səs:
"Bu dünya bir saman çöpünə dəyməz". (Araslı 1998: 81)

Lakin bununla belə Məhsətidə nikbin ruh daha qabarıqdır. Xəyyamda pessimizm üstünlük təşkil etdiyi halda Məhsətidə daha şux əhvali-ruhiyyə nəzərə çarpır. Məhsəti şeiri daha lirik, daha emosionaldır. Xəyyamda fəlsəfi düşüncələr dərinlik təşkil etdiyi halda Məhsətidə hislər, duyğular daha qabarıqdır.

Dini nadanlığa qarşı poetik üsyan

Xəyyam bəzən də kədərinin gözləri ilə aləmə baxır, hər yerdə ədalətsizlik, sanki qeyri bərabərlik görür, bu dünyanın hər kəsə ədalətli olmadığını duyur və bu zaman Allaha üsyana qalxaraq yazırdı:

Ey çərx həmə xəsisra çiz dəhi,
Gərmabeh o asiyab o dəhliz dəhi.
Azade be nan-e şəb qoruqan benəhəd
Şayəd ke bər inçenin fələk tiz dəhi.

Ey fələk, alçağa var-dövlət verirsən,
Hamam, dəyirman, məskən verirsən.
Kasıb bir gecəlik çörək üçün girov qoymalıdır,
Belə bir fələyə (tüpürmək) lazımdır. (Hüseynov 2013: 221)

Öncə qeyd etdik ki, Xəyyamdan fərqli olaraq Məhsəti yaradıcılığında mübariz ideyalar daha gur, daha üsyankar təsir bağışlayır. Doğrudur, Məhsətinin dinlə bağlı, qadın hüquqsuzluğu, dövrün çatışmazlıqlarını kəskin tənqid atəşinə tutduğu rübailəri buna bariz bir nümunədir. Buna baxmayaraq aşağıdakı nümunədə Məhsətidə Xəyyamdan fərqli olaraq üsyana qalxan bir ruh deyil, daha barışıq obraz görürük, sanki bir ümid var, insanları səbrli olmağa, nəfsin həbsinin zülmətindən qurtulmağa səsləyən, hər şeyin yaxşı olmasına ümid edən şairə nəsiyyəti xarakterli aşağıdakı rübaisində nur dəryasına dalmağın vacibliyini vurğulayaraq bəşəri, ilahi sevgini tərənnüm edirdi.

Dər rah-e xoda səbur mibayəd bud,
Vəz geyr xoda bedur mibayəd bud.
Əz zolmət-e həbs-e nəfs mibayəd cəst,

Mostəğreq-e behr-e nur mibayəd bud.

Allah yolunda səbirli olmaq lazımdır,
Allahdan başqa (nə varsa ondan) uzaq olmaq lazımdır.
Nəfsin həbsinin zülmətindən qaçmaq lazımdır,
Nur dəryasına dalmaq lazımdır. (Hüseynov, 2013, s.353)

İstər yaşadığı cəmiyyətin hər hansı bir qüsuru, istərsə də həmin cəmiyyətin bir nümayəndəsinin çirkin əməllərinin ifşası Məhsəti və Ömər Xəyyam qələmindən yan keçməmişdir. Dinin neqativ tərəflərinə qarşı mübarizə, riyakar din xadimlərinin ifşası hər iki şairin toxunduğu əsas mövzulardan biridir.

Dövrün ictimai hadisələrinə biganə qalmayan Məhsəti bəzən rübailərində ateist kimi görünür, dinin əsaslarını, azadfikirliyi qəbul etməyən, islamı, şəriəti fəlsəfi mənada sona qədər dərk etməyən dinin nadan yayıcıları və yarımşavad qoruyucularını açıq şəkildə tənqid edir, gah da bunun tam əksinə olaraq qatı dindar, həqiqi müsəlman təsiri bağışlayırdı. O, rübailərində gah nikbin, həyatsevər, gah da tərki-dünyadır. Bəzən fəlsəfi düşüncələrinin əks olunduğu rübailərində dünya və həyatın ən dərin hikmətlərini qavramağa səy göstərir, bəzən də keçəri zövq və əyləncələri alışılayır, şərab, işrət düşkünü təsiri bağışlayırdı.

Aşağıdakı rübaidə şairə bir əlimizin "Quran"da, bir əlimizin isə camda olmasından, gah halalın, gah da haramın yanında olmağımızdan, nə mütləq kafir, nə də tamam müsəlman olmağımızdan bəhs edərək yazırdı:

Yek dəst be moshəfim o yek dəst be cam
Gah nəzde-hələlim o gəhi nəzde-həram
Maim dər in qonbəd nə poxtə nə xam
Nə kafəre-motləq nə mosəlmane-təmam.

Bir əlimiz "Quran"da, bir əlimiz camdadır
Gah halalın, gah da haramın yanındaşıyıq.
Bu göylərin (altında) nə nüxtə, nə xam olan bizik
Nə mütləq kafir, nə də tamam müsəlmanıq. (Hüseynov 1989: 114)

Bir əlinə "Quran"ı, bir əlinə camı götürmək cəsarəti azadfikirliliyin ən önəmli göstəricisi olaraq şərab, saqi, bəng, badə simvolik obraz kimi istər Məhsəti, istərsə də Xəyyəmin rübailərində tez-tez görünürdü.

Qeyd etdiyimiz kimi Məhsətidə mey, şərab kəlmələrinə çox rast gəlinir. Onun haqqında danışdığı mey isə əsl üzüm şərabıdır, yəni təsəvvüfün izi belə görünür. Çünki təsəvvüfi eşqdəki şərabı "içən" aşiq gerçək aləmi, o aləmdə baş verən hər şeyi unudur, çünki o artıq ideal bir səviyyəyə ucalmış olur. Nümunə olaraq:

Deldar be mən qoft ke mey bər kəf neh,
Dad-e del-e xod ze ab-e ənqur bedeh.

Dildar mənə dedi ki, qədəhi ovcuna götür,
Öz ürəyinə köməyi üzüm şərabından yetir. (Hüseynov 2013: 331)

Məhsəti bir başqa rübaisində cavanların bəngə meylinin səbəblərindən birini şərabə qoyulmuş ciddi şəriət yasaqları ilə əlaqələndirərək, badə içərək üzlərinə rəng gələn gənc oğlanların badəyə üz tutmalarını atalarının qoyduğu qadağa ilə bağlayaraq yazırdı:

Ta xoşpəsəran ruy be bəng avərdənd
Bər ruye-ço mahe-xiş rəng avərdənd
Əz tərse-pedər bade nəşayənd xordən
Zan ruy həme ruy be bəng avərdənd.

Gəşəng oğlanlar bəngə üz tutunca,
Özlərinin aya bənzəyən üzlərinə rəng gəldi
Atalarının qorxusundan badə içmələri yaramazdı
Ona görə hamısı bəngə üz çevirdilər. (Hüseynov 1989: 193)

Məhsəti başqa bir rübaisində şərab içməyin günah olduğunu söyləyən qaziyə üzünü tutaraq bu din elçisinin iç üzünü açaraq şərab içməyin günahı nə qədər böyük olsa belə yetimin malını yeməkdən yaxşıdır deyə söyləmişdir. Burada qazi obrazı mühafizəkar qüvvələri, azad düşünən ziyalının qarşısına çıxan maneələri təmsil edirdi.

Nə mərde-səcədeyim o nə mərde-kelim
Ma mərde-meyim dər xərabat moqim
Qazi nəxorəd mey ke əz an darəd bim
Dordiyə-xərabat beh əz male-yetim.

Nə səccadə əhli, nə kilim üstündə oturanıq,
Biz Xərabatda məskən salmış mey əhliyik.
Qazı meydən qorxduğu üçün onu içmir,
Xərabatdakı meyin tortası yetim malından yaxşıdır. (Hüseynov 1989:
138)

Xəyyam da bu problemə onlarca rübailər həsr etmiş, daha sərt, daha amansız şəkildə tənqid edərək dinin nadan yayıcılarına qarşı çıxaraq şəhər müftisinə üz tutaraq söyləyirdi: şərab içdiyimizə görə bizi qınayırsan, amma biz üzüm tənəyinin qanını içdiyimiz halda, sənə insanların qanını içirsən, insaf elə hansımız daha qaniçənlik deyər sual ünvanlayır.

Ey mofti-ye şəhr əz to porkartərim,
Ba inhəme məsti əz to hoşyartərim.
To xun-e kəsan xoriyyo ma xun-e rəzan
Ensaf be deh kodam xunxartərim.

Ey şəhər müftisi, biz səndən daha çox iş görürük,
Bu qədər məstliklə səndən ayıgıq.
Sən insanların qanını içirsən, biz isə üzüm tənəyinin qanını.
İnsan elə: hansımız daha qaniçənlik? (Hüseynov 2013: 222-223)

Xəyyam bircə rübai ilə işini bitmiş hesab etmir. Aşağıdakı rübaidə üzünü şey-xə tutaraq onun da batininin min bir qəbahətlə dolu olduğuna işarə edərək heç də hər kəsin görüldüyü kimi olmadığını bəhs edirdi:

Şəxsi be zən-e faheşe qofta məsti,
Hər ləhze dam-e digəri pabəsti.

Qofta: şeyxa hər ançe quyi həstəm
Əmma to çenanke minomayi həsti?

Birisi bir fahişə qadına dedi ki, məstsən,
Hər an bir başqasının toruna düşürsən.
Dedi: Ey şeyx, dediyin kimiyəm,
Amma sən göründüyün kimisənmi? (Hüseynov 2013: 223)

Məhsəti rübailərinin bir qisminə satirik misralar da məxsusdur. O xürafəti, həqiqətlə əlaqəsi olmayan hədislərlə xalqın başını dumanlandıran vaizi kəskin tənqid atəşinə tuturdu.

O qəsrdə ki, yanardı min-min fanus,
Dilbər ilə içərdi mey Keykavus,
Gördüm ki, qəstri fələki-binamus
Ziru zəbər eyləyib çox oldum məyus. (Hüseynov 1989: 312).

Xəyyam bəzən bu mövzuda dinin köklü prinsiplərinə hücum edir, hətta Tanrıya qarşı mübarizəyə qalxır. Özünün günahlarının səbəblərini məhz Allahda görürdü. Aşağıdakı rübaidə Tanrını bir ovçuya bənzədərək aləmdə baş verən hər yaxşılıq və pisliyin səbəbini Allahda görür, yəni Allah insanların edəcəyi günahları əvvəlcədən duya bildiyi üçün nədən qarşısını almır deyə cavabı bilinməyən suallar qarşısında qalır.

Səyyad-e əzəl ke dane dər dam nəhad,
Seydi begeraft o adəməş nam nəhad.
Hər nik o bədi ke mirəvəd dər aləm
U mikonəd o bəhanə bər am nəhad.

Tora dən səpən əzəl səyyadı
Bir ov tutdu və adını adam qoydu.
Aləmdə baş verən hər yaxşılıq və pisliyi
O edir və bəhanəsini camaatın üstünə atır. (Hüseynov 2013: 226)

Qeyd etdiyimiz kimi dinin neqativ tərəflərinə qarşı mübarizə, riyakar din xadimlərinin ifşası hər iki şairin işıqlandırdığı, böyük yer ayırdığı mövzulardan biridir. Xəyyam bəzən din elçisinin əlindəki təsbehi yalanlar, hiylələr ordusunun peyki adlandırır, onu bircə piyalə meyə satmağa hazır olduğunu elan edərək əslində din elçisinin iç üzünü açmağa söy göstərirdi:

Ma əfsər-e xan o tac-e Key befruşim
Dəstar-e qəsəb be bang-e ney befruşim
Təsbih ke peyk-e ləşkər-e təzvirəst
Naqah be yek peyale mey befruşim.

Biz xanın və Keyin tacını satırıq.
Kətan sarığı ney sədasına satırıq.
Hiylə ordusunun peyki olan təsbihi
Qəfildən bir piyalə meyə satırıq. (Hüseynov 2013: 224-225)

Məhsəti səccadə əhli yox, məhz xərabat sakini olması ilə fəxr edirdi. Və özünü bir xərabat sakinini bir səccadə əhli-qazi ilə müqayisə edərək yazırdı: Bəli, mən mey içirəm, sən isə buna günah deyirsən. Bəs mey içməyə qorxan qazi daha günahlı, daha eybəcər olan əməmindən qorxmurmu?. Şairəyə görə ürəyində inam yoxsa, üzünü torpağa sürtüb səcdə etməkdən nə fayda? Yəni şairəyə görə natəmiz olan nəfsə nə təmiz paltardan fayda olar, nə də üzünü xalq içində zahid göstərməkdən. Doğru olan insanın zahiri ilə batininin bir birinə bənzəməsidir.

Dər del həme şerk ruy bər xak çe sud
Zəhri ke be can rəsid teryak çe sud
Xodra be miyane-xəlq zahed kərdən
Ba nəfse-pəlid cameye-pak çe sud.

Cana yetmiş zəhərə dərmandan nə fayda.
Ürəyində inam yoxsa, üzünü torpağa sürtüb (səcdə etməkdən nə fayda)
Cana yetmiş zəhərə dərmandan nə fayda.

Özünü xalq içində zahid göstərməkdən (nə fayda)

Nəfs natəmiz olandan (sonra) təmiz paltardan nə fayda. (Hüseynov

1989: 225)

Məhsəti əslində bütövlükdə nə dinin, nə şəriətin ələhinədir, sadəcə, o, dini də, şəriəti də gözdən salan nadan ikiüzlü dinçilərə qarşıdır. Bunu aşağıdakı rübaidə aydın şəkildə görmək olar.

Dərda ke dər in zəmanə əhkam nəmand,

Vəz şər-e Məhəmmədli be coz nam nəmand.

Nə acı ki, bu zəmanədə din ehkamlarından (əsər) qalmadı,

Və Məhəmməd şəriətindən quru addan qeyri bir şey qalmadı.

(Hüseynov 2013: 286)

Məhsəti rübaisində dörd ünsür fəlsəfəsinə də rast gəlinir. O dünyanın dörd elementdən – od, su, yel və torpaqdan yarandığını qəbul edir, bütün predmetlərin bu dörd elementdən törəyib yenə onlara döndüyünü ifadə edirdi.

Əyyam çox atəşkədə əz sine-ye mast,

Aləm köhən əz vocud-e dirine-ye mast.

İnək be məsəl ço kuzei ab xorim

Əz xak-e bəradəran-e pişine-ye-mast.

Əyyam bizim sinəmizdən (belə) atəşkədə kimidir,

Aləm, bizim qədimdən (var olan) vücudumuzun

(sayəsində belə) köhnədir.

Söz məsəli, indi bizim su içdiyimiz bir kuzə

Bizim keçmiş qardaşlarımızın torpağındandır. (Hüseynov 1989: 142)

Aşağıdakı rübaidə bu fəlsəfəyə uyğun olaraq yaz, yay, payız, qış yəni ilin dörd fəslə, uşaqlıq, gənclik, yetginlik, qocalıq-insan ömrünün dörd mərhələsi təsvir edilib.

Lale ço pərir atəşe-şur əngixt

Dey nərges abe-şərm əz dide berixt

Emruz bənəfşe ətr ba xak amixt
Fərda səhəri bad səmən xahəd bixt.

Srağagün lalə alovu coşdurdu
Dünən nərgiz həyadan göz yaşı tökdü
Bu gün bənövşə ətrini torpağa qatdı.
Sabah səhər külək səmən səpəcək. (Hüseynov, 1989, s.269)

Bu fəlsəfi düşüncələrə Xəyyam şeirlərində də rast gəlmək mümkündür. Şairin nəzərində dünyada heçnə məhv olub getmir, yalnız şəklini dəyişir və bu dəyişim əbədidir. Yəni Xəyyam şərab içən bir rindin haçansa elə içdiyi o şəraba, ya o şərabin töküldüyü qədəhə çevriləcəyini düşünür. Şairin əbədi istihalələr ideyası ən çox kuzəgər emalatxanası ilə bağlı rübailərində əks olunmuşdur. Həmin rübailərdən bir dördlük:

Dər kargəh-e kuzegəri budəm duş,
Didəm do hezar kuze quya və xəmuş.
Hər yek be zəban-e hal ba mən qoftənd
Ku kuzegar o kuzexər o kuzeforuş.

Dünən kuzə düzəldənin emalatxanasında oldum,
İki min danışan və susmuş kuzə gördüm
Hər biri mehriban dillə mənə dedi:
Kuzə düzəldən kimdir, kuzə olan kimdir, kuzə satan kimdir?

(Hüseynov 2013: 227)

Xəyyam və Məhsəti yaradıcılığında məhəbbət mövzusu

Məhəbbətdən söz açan hər iki şairin bu mövzuya da oxşar fikirlərinə rast gəldik, sanki sevgiyə tərifi kimi səslənən rübailəri göz oxşayırdı. Lakin məhəbbətdən söz düşəndə Məhsəti öz emosionallığı, qadın duyğusu ilə Xəyyamı üstələyir.

Məhsətinin məhəbbət mövzulu rübailərində sevən insan həmişə bir konkretliyə malikdir, şəhrəşublar adlı silsilədə tərənnüm etdiyi və onun vurğunu olduğu kəs Gəncənin hansısa məhəlləsində yaşayan bir gözəldir. Xəyyamda isə konkret aşiq və

məşuq yoxdur. Söhbət ümumiyyətlə insandan, ümumiləşmiş sevənlərdən gedir, yəni daha fəlsəfi yanaşmanın şahidi oluruq.

Eşqi yaşamağın, bütöv həyatın başlıca mənası hesab edən Xəyyam sevgini bu cür tərif edirdi:

Sərdəftər-e aləm-e məani eşqəst,
Sərbeyt-e qəside-ye cəvan-i eşqəst.
Ey anke xəbər nədari əz aləm-e eşq
İn نکته bedan ke zendeqani eşqəst.

Mənəviyyat aləminin sərlövhəsi eşqdır,
Gənclik qəsidəsinin baş beyti eşqdır.
Ey eşq aləmindən xəbərsiz olan,
Bu mənanı anla ki, həyatın (özü) eşqdır. (Hüseynov 2013: 326)

Məhsətinin də sevgiyə tərif kimi səslənən rübailəri az deyil. Aşağıdakı rübaidə o şiri də ağladan qüvvənin məhz eşq olduğunu söyləyərək eşqi gah dənizə bənzədir, gah ruhu açan dostluğa, gah da qan iyi gələn düşmənçiliyə bənzədirdi.

Eşqəst ke şir-e nər zəbun ayəd əz u
Bəhris ke torfeha borun ayəd əz u.
Gəh dustiyi konəd ke ruh əfzayəd,
Gəh doşməni-yi ke buy-e xun ayəd əz u.

Şiri (də) ağladan (qüvvə) eşqdır,
O bir dənizdir ki, ondan türfələr çıxır.
Gah elə dostluq edir ki, ruhu açır,
Gah elə düşmənçilik edir ki, ondan qan iyi gəlir. (Hüseynov 1989: 209)

Daha bir örnək:

Həmişə sənin çöhrən mənim ruhumun Kəbəsidir
Çənəndəki xalın həmişə mənim zindanımdır.

O düyün-düyün olmuş saçlarının ucunun küfrü
Çoxdandır ki, mənim imanımın sərmayəsidir. (Hüseynov 1989: 133)

Məncə sevgiyə bundan gözəl tərif vermək qeyri-mümkündür. Şairə hüsnünə heyran olduğu yarını müqəddəsləşdirir. Bu misralardan bir daha sevginin gücünün nələrə qadir olduğunu şahidi olur. *Q*

Üsyankar təbiətli Xəyyam sevən könüllərin azad ittifaqını arzulayır, ömrünün şən keçməsinə diləyir, küfr və dindən özünü asudə sayaraq kəbini məhəbbətin doğurmalı olduğunu söyləyirdi:

Mey xordən o şad budən ayin-e mənəst,
Fareğ bovədən ze kofr o din din-e mənəst.
Qoftəm be ərus-e dəhr kabin-e to çist,
Qofta del xorram-e to kabin-e mənəst.

Mey içmək, şad olmaq mənim ayinimdir,
Küfr və dindən fariq olmaq mənim dinimdir.
Dünya gəlininə dedim: Kəbin nədir?
Dedi: Kəbinim sənə şad ürəyindir. (Hüseynov 2013: 344)

Məhsətiyə də görə əsl səadət var-dövlətdən deyil, qarşılıqlı sevgidən doğar. Şairə sonu əbədi kədər doğuracaq izdivaclardan üz döndərüb, pak sevgi, qarşılıqlı məhəbbəti tərənnüm edirdi. Nümunə olaraq aşağıdakı rübaini göstərmək olar:

Dər xane-ye to ançe məra şayəd nist,
Bəndi ze del-e rəmidə beqşayəd nist.
Qui həmə çiz darəm əz mal o mənəl,
Ari həmə həst ançe mibayəd nist.

Sənə evində mənə lazım olan yoxdur
Ürkmüş ürəyimin düyününü açacaq yoxdur
Deyirsən vardan-dövlətdən hər şeyim var
Doğrudur hər şey var, ancaq lazım olan yoxdur. (Hüseynov 1989:

219-220)

Ədəbiyyatımızda azadfikirliyin ilk carçılarından olan Məhsəti də bu problemdən yan keçməyərək kəbin mövzusunda toxunmuş, qadını alqı-satqı oyuncağına çevirən kəbini lağa qoyaraq ifşa edirdi. O “mənim kəbinim bircə rübaidir” deyərək söyləyirdi. Əslində bu fikirlərin daxili mənası aydındır, şairə tabuya çevrilmiş dövrün qanunlarına qarşı mübarizə apararaq qəhrəmanın dili ilə o ehkamları yaradanları rişxənd edirdi.

Nəticə

Dini ideologiyanın hakim olduğu bir şəraitdə dünyəvi hisləri tərənnüm edən əsərlər yaradaraq həm Ömər Xəyyam, həm də Məhsəti Gəncəvi rübailərində əsasən insan, onun gözəlliyi, arzu və istəkləri, dövrün çatışmazlıqları, qadın hüquqsuzluğu ön plana çəkilərək işıqlandırılmışdır. Hər iki şairin dünyagörüşündən, sosial ziddiyyətlərə qarşı mübarizəsindən söz açmaqla sanki o dövrün ümumi ovqatından, ziyalının inqilabi ruhundan danışmış oluruq.

Xəyyam bəzən rübailərində nə dünənin, nə də sabahın fikrin çəkməməyi məsləhət görür, çünki şairə görə dünən artıq keçmişdir, sabaha isə ümid yoxdur. Şair bu günkü zövqlə, məhəbbətlə yaşamağa çağırırdı. Məhsəti də eyni fikirləri paylaşaraq bu həyatın “bir nəfəs çəkmək” qədər qısa olduğunu qeyd edərək həyatın hər bir anından istifadə etməyə səsləyir, real dünyanın nemətlərindən bəhrələnməyə çağırırdı.

Xəyyam rübailərində obrazların fəlsəfi mahiyyətini açmağa səy göstərirdi, Məhsəti daha çox qəhrəmanlarının gündəlik həyatını, dolanışıqlarını əks etdirirdi. Buna bariz nümunə olaraq şairənin şəhraşublar silsiləsindən ibarət rübailərini göstərmək olar və hansıki Məhsətinin şəhraşublar silsiləsi onun poetik irsini Xəyyam irsindən fərqləndirən ən öncül xüsusiyyətlərindən biridir. Hər iki şair gözəl cəmiyyət qurmaq istəyi ilə alışıb yanarkən, ədalətin bərqərar olacağı bir quruluş istəyi ilə mövcud cəmiyyəti tənqid edirdi.

Xəyyam ən mürəkkəb fəlsəfi düşüncələrini şeirlərində açmağa çalışdığı halda, Xəyyamda həyatın və Kainatın sirləri ön planda ikən, Məhsətidə isə həyatın özü daha üzədir və bu baxımdan daha sadədir, anlaşılandır, cana yaxındır. Məhsəti lirik, şux təbiətli şairə təsiri bağışlayırsa, Xəyyam filosof-şair, bir mütəfəkkir təsiri bağışlayır.

Yekun olaraq fikirlərimizi R. Hüseynovun sözləri ilə bitirmək istərdik. O qeyd

edir: "Şairin, sənətkarın ədəbiyyat tarixindəki məqamı onun söz yadigarlarının ədəbi çəkisi, yaratdıqlarının təsir dalğası ilə ölçülür." (Hüseynov 2013: 147) Həqiqətən də ədəbi irsə qiymət həcmə görə yox, həmin irsin hansı şəraitdə, hansı səviyyədə yaranmasına, zamanına görə hansı yenilikləri gətirdiyinə, sabahkı ədəbi tərəqqi üçün faydalarına görə verilir.

Xəyyam və Məhsəti yaradıcılığını daha dərin, daha dolğun araşdıraraq, fikir və obrazlar aləminə üz tutaraq bu müqayisəli təhlilin siyahısını artırır, hər iki şairin oxşar və ayrılan nöqtələrinin şahidi olarıq. Yalnız onu qeyd etmək istərdik ki, hər iki şairin yaradıcılığı, geridə qoyduğu ədəbi irsi, rübai janrının inkişafındakı tövhələri danılmazdır və Rafael Hüseynovun söylədiyi kimi hər iki sənətkarın rübai janrına verdiyi tövhələrin təsir dalğası hələ uzun əsrlər boyu yeni doğulacaq ədiblərə işıq olacaqdır. Çünki yaşadığı dövrü, mühitin çatışmazlıqları, toxunduqları sosial problemləri, iman və etiqadını, dini görüşlərini sevdiyini və sevmədiyini açıqcasına söyləmə cəsarətinə sahib olan bu şairlər sözün əsl mənasında əsl sənətkar zirvəsinə yüksəlmiş ədiblərdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Arasli, H. (1998). *Azerbaijan adabiyati: tarixi va problemlari* (sechilmish asarlari). (I jild), Baku: Ganjlik
2. (2013). *Dunya shohratli rubailar ustasi, Mahsati Ganjavi*. Metodiki vasita, Baku
3. Huseynov, R. (2005). *Mahsati Ganjavi-ozu, sozu, izi*. Baku: Nurlan
4. Huseynov R. (2013). *Mahsati Ganjavi*. Baku: Sharg-Garb
5. Huseynov R. (1989). *Mahsati - neja varsa*, Baku: Yazichi
6. Huseynov R. (2013). *Soz tak gozal Mahsati*, Baku: Sharg-Garb
7. Huseynov R. (2010). *Gospoja Luna-Mahsati Ganjavi*. Baku: Elm
8. Huseynov R. (2013). *Charicha derjavi rubai*. Mahsati hagginda monographiya, Baku: Sharg-Garb
9. Ganjavi, M. (2004). *Rubailar*. Baku: Lider Nashriyyati
10. Khayyam, O. (2004). *Rubailar*. Baku

Saadat Garayeva

Comparative analysis of Mahsati and Khayyam

(abstract)

In the article we tried to show analyzing the works of Mahsati Ganjavi and Omar Khayyam comparable, their relationship to various topics, especially the poetic description of the incompatibility of the period and talent, the value is given to the human personality; religious, mystical ideas, determination to fight against the negative aspects of religion; injustices in society.

In general, we would like to note that the literary heritage of both poets is valued as a collection of poetic stories about the world, life, human relations. For this reason, the period in which they lived, the social upheavals within it, the black-and-white events of the day, and the beautiful and ugly aspects of human nature did not go unnoticed by both poets. Mahsati Ganjavi, who is known as the most powerful master of the rubai in Eastern literature, is considered to be a representative of the Omar Khayyam school in the rubai genre, so it is possible to come across similar approaches on some topics.

Our conclusion is that in both Omar Khayyam's and Mahsati Ganjavi's rubais human, his beauty, desires and aspirations, the shortcomings of the time, women's rights were highlighted and talking about mental outlook of both poets, struggle against social contradictions as through we talked about the common mood of that time, the revolutionary spirit of the intelligentsia.

Keywords: *rubai, women's rights, fighting spirit, injustice, shortcomings of the time.*

Саадет Гараева

Сравнительный анализ Мехсети и Хаяма

(резюме)

В статье, проводя сравнительный анализ творчества Мехсети Гянджеви и Омара Хаяма, мы попытались показать точку зрения подхода каждого из этих двух поэтов к различной тематике, а именно, их поэтическое изображение непримиримости с эпохой, в которой они творили, их отношение к человеческой личности, а также идеи, связанные с религиозным, мистическим духом, противоборство с негативными сторонами религии, показаны размы-

шления поэтов о любви, совершенстве, и о несправедливости, творящейся в обществе.

В целом хотелось бы отметить, что литературное наследие обоих поэтов особо ценится как собрание поэтических произведений о мире, жизни и человеческих отношениях. Оба поэта в своих произведениях освещали период, в котором они жили, социальные изменения и исторические события того времени, а также прекрасные и уродливые стороны человеческой натуры. Мехсети Гянджеви, известная как самый непревзойденный мастер рубаи в восточной литературе, считается представителем школы Омара Хайяма, что объясняет похожие с Омаром Хаямом подходы по некоторым темам.

Вывод, к которому мы пришли в ходе анализа произведений, состоит в том, что и Омар Хаям, и Мехсети Гянджеви в своих рубаи на передний план выводили и показывали человека, его красоту, мечты и желания, а также недостатки своей эпохи. Рассматривая мировоззрение обоих поэтов, их борьбу с социальными противоречиями, мы словно затронули общий настрой и революционный дух интеллигенции того времени.

Ключевые слова: рубаи, права женщин, боевой дух, несправедливость, недостатки эпохи.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15.11.2020

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 07.12.2020

Çapa qəbul edilmişdir: 11.12.2020